

IMREGH MONIKA

ἐάν ζῆσώμην [sic] – „Ha még élünk.” Fordítói megjegyzések Pápai Páriz Ferenc Nagyenyedi Kollégium-történetével kapcsolatban

Pápai Páriz Ferenc latin nyelven írt kollégiumtörténetének – *Illustris Collegii Bethleniani [sic] Albano Enyediensis Origo et Progressus* – mind ez idáig nem készült teljes magyar fordítása. Csupán a benne foglalt, Pápai és Daniel Ernst Jablonski között váltott levelek jelentek meg, melyek a brandenburgi fejedelemtől kért ösztöndíjak ügyét tárgyalják, Bethlen Miklósnak, a kollégium akkori főkurátorának két köszönőlevelével együtt, melyeket a brandenburgi választófejedelemnek, III. Frigyesnek (a későbbi I. Frigyes porosz királynak) és miniszterelnökének, Danckelmannnak írt.¹

Az odera-frankfurti egyetemi ösztöndíjak alapításán túl tehát most lesz először olvasható a jeles tanintézmény sorsa magyar nyelven alapításától egészen 1704-ig egykori rektorának tollából, aki harminchat esztendeig szolgálta annak keretei között az ifúságot és a tudományt.² A fordítást Rácz Emese megkeresése nyomán készítettem el, aki a nagyenyedi Bethlen Könyvtárnak tíz évig volt könyvtárosa, jelenleg pedig a kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtárban dolgozik. Ő maga Pápai autográf kéziratát írta át a három későbbi másolattal egybevetve,³ s Bod Erdélyi

¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magannak, másoknak.* Bev., jegyz.: Nagy Géza. Versford.: Tóth István. Prózai szövev. ford.: Józsa János, Kovács Erzsébet, Marian Victor, Puskás Lajos. Lektorálta: Benkő Samu, Szabó György. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977, 17–41. levél; 1696. júl. 16. – 1700. márc. 2. (nem mindegyik, mert közte vannak egyéb címzettek is!) 433–482.; *Bethlen Miklós levelei*, Régi Magyar Prózai Emlékek 6/1., Gondozta, jegyzetek, tanulmány: Jankovics József. Latin részek ford., idegen szavak jegyzéke: Kulcsár Péter. Szójegyzék, jegyzetek: Nényei Gáborné. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 517–518. és 756–757., 358–360. levél.

² A kétnyelvű kritikai kiadás várhatóan 2014-ben, a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadónál jelenik meg.

³ Az autográf kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található: KEMÉNY József: *Collectio maiorum manuscriptorum historicorum.* Tomus XVII. nr. 3. 18,5 folio. A három másolat közül csak egy tartalmazza a teljes szöveget, tehát Pápai Páriz és Jablonski levelezését is: a Nagyenyedi Bethlen Gábor Könyvtárban, azonos címmel, 76. lapján a következő záradékkal: „Eredetije az Erdélyi Múzeum kéziratárában (Josephi Kemény Collectio major. Ms. Historicorum. Tom. XVII. Nro. 3.). A másolatot az eredetivel összeolvastam, és kijavítottam. Kolozsvárott, 1865. mart. 6-dikán, Szabó Károly sk., az Erdélyi Múzeum Könyvtárnoka.” További két másolata van meg a levelezés nélkül – egy Kolozsvárott, egy pedig Nagyenyeden, az említett könyvtárakban, sőt Kolozsvárott az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet Könyvtárában van egy negyedik, kibővített változat is, amely szintén a levelezés nélkül szerepel, viszont 1740. okt. 23-ig folytatja a kollégium történetét 23 lapon, a bővítés szerzősége kérdéses. Ld. Prot. Teol. Könyvtár, 23. jelzet.

románok története című művéből készített fordításom⁴ alapján talált méltónak arra, hogy a barokk stílus minden nehézségét hordozó szöveg átültetését reám bízza.

A barokk stílusjegyeken kívül feladták a leckét Pápai görög kifejezései, félmondatai is, melyeket (görögtanár lévén) igen lendületesen, sok esetben ligatúrákkal fűszerezve rótt le. Ezek némelyikének még az átírása is nem kis fejtörést okozott mindkettőnknek, úgyhogy érthető, hogy a már kiadott, lefordított levelekben a korábbi fordító egyszerűen kihagyta azt a két sort, ahol egy ilyen „megfejtethetlen” görög félsor volt található.⁵

Tanulmányomban tehát először ezeket szeretném ismertetni. Érintőlegesen ki-
térek majd néhány említésre érdemes tévedésre a korábbi levélfordításokban, ilyen pl. a *Sclavonia* és a *trimestris* kérdése. Az utóbbi kapcsán bemutatom az odera-frankfurti ösztöndíj összegének alakulását is. Másodsor tisztázni szeretném azoknak a Bethlen Miklós-leveleknek a számát és címezését, amelyek mindkét eddigi kiadásukban kissé félrevezetően jelentek meg, a két levélből ugyanis egy félreértés folytán három lett.⁶ Ennek, mármint hogy Bethlen két levelet fogalmazott és küldött el Pápai révén, szövegszerű bizonyítékát fogom adni.

Harmadszor azt a latin költeményét fogom közelebbről megvizsgálni Pápai Páriznak, amely ugyancsak itt lát napvilágot először anyanyelvünkön: az atyjaként szeretett tanára, Csernátóni Pál hirtelen halálára írt sírversét. E vers formai szempontból is különösen érdekes, hiszen nem az ókortól fogva megszokott, hagyományos metrummal, a disztichonnal él, hanem egy sajátos műfaji újítást tartalmaz: egy hexametert egy jambikus dimeter követ, s ezek váltakozása adja ki a költeményt. Rá fogok mutatni, hogy nagyon is tudatos ez a választás, méghozzá tartalmi okok alapján. Pápai szövege egyébként Csernátóni halálának az évével kapcsolatban is új, jobban mondva megerősítő adattal szolgál: Nagy Géza ezt 1676-ra teszi,⁷ itt az *Origóban* pedig 1679 februárja szerepel.⁸

Kezdjük tehát a görög kifejezésekkel. Minden előfordulást a kéziratban jelölt helyével (ottani oldalszámával) együtt közlök, megadom a kifejezés magyar fordítását és a mondatot, amelyben szerepel, magyarul és latinul. A ligatúrák helyét lábjegyzetben közlöm. (A levelek korábbi fordításában szereplő kihagyást tartalmazó megoldást is itt hozom majd, összevetve a saját fordításommal.)

⁴ BOD Péter: *Az erdélyi románok egyháztörténetének két könyve, 1745 és 1764*, Latinból fordította, gondozta és előtanulmánnyal ellátta: Imregh Monika. Szerkesztés, előtanulmány és jegyzetek: Gudor Kund Botond. Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, Háromszék Vármegye Kiadó és Státus Kiadó, 2012, 388 o.

⁵ Az εις κενόν és a πανωλεθρίαν kifejezések ugyanazon mondatban [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében. Ld. lentebb.

⁶ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: i.m. 449–452., 23., 24., 25. levél; *Bethlen Miklós levelei*.

⁷ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: i.m. 56.

⁸ Hegyi Ádám mindkét évszámot feltünteti, ld. A bázeli egyetem ismeretlen magyar vonatkozású egy-
levelés nyomtatványai. *Magyar Könyvszemle*, CXXIV. évf. 2008. 3. sz. 292–311. Szinnyei József jó egy
századdal ezelőtt még az 1679-es évszámot hozza, ld. *Magyar írók élete és munkái II. (Caban–Exner)*.
Budapest: Hornyánszky, 1893, <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm> (2013. december
16. 12:20). Nagy Géza egyébként a sírverset magát 1679-re datálja könyvészetében, i. m. 612.

ἄτεκνος – a [2] oldal tetején, Bethlen Gáborról. Jelentése: ‘gyermektelen’. Mondatban: „Kiváltságokat, birtokokat, tizedeket és más örökös jövedelmeket adományozott a kollégiumnak, mindenekelőtt a debreceni éves adóból származó kétezer magyar aranyforinttal is gazdagította, és bizony sok egyéb jelentős haditette és egyéb nemes cselekedete mellett ebben őrződik meg emlékezete a jövő nemzedékek számára, melyek »soha ki nem haló [2] örökösei neki« (ki egyébként *gyermektelen* volt), írja 1617-ben.” (*Collegium [...] privilegii ornat, pagis, decimis, aliisque perennibus redditibus, imprimis collato huc bis millenorum Florenorum Hungaricorum annuo tributo Debrecinensi, locupletat, et praeter alia pacis bellique generosa facinora gloriosam in hoc sui memoriam, venturae posteritati transmitti, numquamque intermorigurum [2] sibi haerendem, caetera ἄτεκνος, scribit circa A[nn]o C[risti] MDCXVII.*)

ἄσπονδος – a [7] oldal vége felé, Csengeri Istvánról. Jelentése: ‘engesztelhetetlen’. Mondatban: „Ragyogó tehetségű, ékes beszédű, keményen vitázó férfi volt, főként a socinianus (unitárius) vitákban nem akadt párja, melyekben, míg élt, ellenfeleivel mindig *engesztelhetetlen* maradt.” (*Erat vir fervidi ingenii, disertus, disputator acer, in controversiis imprimis Socinianis sine pari, quorum, dum viveret hostis ἄσπονδος semper fuit.*)

παρραλειπόμενα – a [16] oldal végén, D. E. Jablonski 1696. július 15-ei, Enyedi Istvánhoz írt levelében, Andrzej Węgierski (Wengerscius) művéről. Jelentése: ‘hiányosságok’. (A *Királyok Könyvében* „nem említett események” a jelentése, Platón „hiányosságok” értelemben használja.) Mondatban: „Hanem mivel ez csak századunk ötvenedik évéig terjed, és olykor a korábbiakban is időnként kevésnek tűnik, akadt néhány jámbor férfiú [...], akik Isten iránti tiszteletükben elhatározták, hogy a szláv egyház történetét a kezdetektől fogva újra kidolgozzák; ahol Węgierski *biányos*, ott kiegészítik, és folytatják munkáját e század végéig.” (*At quod eadem et ad annum duntaxat 50mum hujus seculi pertingit et in superioribus etiam aliquando subinde parrior videtur, inventi sunt viri quidam pii, [...], quibus in timore Domini statutum est, Historiam Ecclesiar[um] Sclavonicarum, inde a primis earum rudimentis, denuo sub incudem revocare, παρραλειπόμενα Wengerscii supplere, et continuationem ejus usque ad finem hujus seculi subjicere.*)

παρρησία – a [18] oldal alján Pápai 1696. augusztus 20-ai, Jablonskihoz írt levelében, a reformáció első magyar képviselőiről. Jelentése: ‘nyilvánosan’. (Újtestamentumi kifejezés.) Mondatban: „...amit ugyanők az evangélium vérszomjas ellenségeivel nem egyszer nyilvánosan vitázva megtettek.” (*...quam quae fecerunt iidem multa, congressi παρρησία cum sanguinariis Evangelii hostibus non semel.*)

ἔργοις⁹ – a [22] oldal közepén Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, az

⁹ Pápai írásában nincs különbség a szóközi (σ) és a szóvégi (ς) szigma írásában.

első odera-frankfurti diákokkal kapcsolatban az erdélyi múzsákról. Jelentése: ‘feladat’. Mondatban: „ahol akár összes ellenségeink akarata ellenére is kedvüket lelhetik szokásos *feladataikban* lelkük öröme.” (*ubi vel omnium hostium ingratiis deliciari in assuetis ἔργοις cum spiritus jubilo possint.*)

ὁμοπίστ[τ]οις¹⁰ – a [22] oldal közepén Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, a francia katolikusokról. Jelentése: ‘hittárs’, ‘ugyanolyan hitű hívő’. Mondatban: „Áldott legyen a késői utókor számára a Felséges Frigyes Választófejedelem emléke, aki evangélikus egyházaink hányattatása közepette mintegy kősziklán és őrhelyen állva nem retten meg az idegenből fenyegető *hittársak* [azaz a francia katolikusok] háborgatásától sem.” (A szövegben a ‘fenyegető hittársak’ helyett ‘jövő viharok’-at fordítottam.) (*Sit memoria Magni Principis Serenissimi Electoris Friderici in benedictione apud Seram posteritatem nostram, qui inter has Ecclesiarum Evangelicarum undas, tanquam in petra et specula constitutus de exoticis quoque ὁμοπίστ[τ]οις Sollicitus esse non timet.*)

χαριστ[τ]ηρίων¹¹ – a [22] oldal alján Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, Bethlen Miklós leveleiről. Jelentése: ‘hálaajándék’, ‘köszönet’. Mondatban: „Hogy ők biztonságban odaérjenek, elküldtük Gróf Bethlen Miklós úr, kollégiumunk főkurátorának *köszönőlevelét* (literas χαριστηρίων loco) a felséges Választófejedelemhez és a méltóságos Danckelmann elnök úrhoz, hogy helyettünk a Te tiszteletre méltó kezéd nyújtsa át számukra alázatosan azokat.” (*Utque hi tutius hinc pedem efferant, Praemisimus Illustrissi[m]i D[omi]ni Cancellarii Comitis Nicolai de Betlen Collegii nostri Curatoris Supremi ad Serenissimum Electorem et Excellentissimum D[omi]num Praesidem de Dankelman literas χαριστ[τ]ηρίων loco, per manus V[eneran]dae Dignitatis tuae humilime [sic] nostri vice exhibendas.*)

ἐάν ζησώμην [sic] – a [23] oldal elején Pápai 1697. január 4-ei, Jablonskihoz írt levelében, Pápainak a magyar reformáció adatairól készített, s a Jablonski által kért feljegyzéseiről. Jelentése: ‘Ha még élni fogunk’. Mondatban: „Azonban mind én, mind kollégám, a kiváló Enyedi István rajta leszünk, *ha még élünk*, hogy ezek fáradozásaink révén, amennyit csak ő el tud végezni, hamarosan bővüljenek.” (*.. dabimus tamen ego et Cl[arissimus] Collega meus D[omi]n[us] Stephanus Enyedinus, operam, ut haec auctiora, Labore nostro, quanti quanti ille constiturus sit, aliquando [23] ἐάν ζησώμην [sic], fiant.*)

νουθεσία¹² – a [26] oldal közepén Pápai 1697. május 4-ei, Johannes Simonishoz írt levelében, a két első odera-frankfurti ösztöndíjas diákról (Vásárhelyi Mihályról és

¹⁰ A szóban egy στ ligatúra fordul elő.

¹¹ A szóban egy στ ligatúra fordul elő.

¹² A szóban egy ου ligatúra fordul elő.

Szokolai Istvánról). Jelentése: ‘intelem’. Mondatban: „Ezért őket üdvös *intelmeinkkel* ellátva a róluk alkotott legjobb reménységgel inntől a ti hittársi kegyelmetekbe ajánljuk...” (*Quare eos salutari nostra νουθεσία praemunitis, optimae de ipsis conceptae spei pleni, vestrae ὁμοπίστου deinceps pietati commendamus.*)

ὁμοπίστου¹³ – a [26] oldal közepén Pápai 1697. május 4-ei, Johannes Simonishoz írt levelében, az előbbi helyen. Jelentése: ‘hittárs’. Mondatban: „Ezért őket üdvös *intelmeinkkel* ellátva a róluk alkotott legjobb reménységgel inntől a ti *hittársi* kegyelmetekbe ajánljuk...” (*Idem.*)

εἰς κενόν¹⁴ – a [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében, az erdélyi reformátusok helyzetéről. Jelentése: ‘üres’, ‘kifosztott’. Mondatban: „anyagi erőink a rendeletek harapófogójában *szinte semmivé* lettek, úgyhogy emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemeszárlása által megfélemlítve”. (*...res nostrae inter incudem et malleum constitutorum εἰς κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus, territi inprimis nupera Fratrum nostror[um] in Hungaria Laniena...*).

πανωλεθρίαν¹⁵ – a [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében az előbbi helyen. Jelentése: ‘teljes pusztulás’. Mondatban: „anyagi erőink a rendeletek harapófogójában *szinte semmivé* lettek, úgyhogy emiatt már csak a *végső pusztulást* várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemeszárlása által megfélemlítve”.¹⁶ (*Idem.*)

πανουκί – a [27] oldal közepén Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében, az elköszönésben. Jelentése: ‘házaddal/családoddal együtt’. Mondatban: „Élj boldogul *házad népével együtt*, tiszteletreméltó Uram.” (*Vale V[enerande] V[ir] πανουκί.*)

εἰς κενόν¹⁷ – a [30] oldal alján Pápai 1698. szeptember 8-ai, Jablonskihoz írt levelében, a kollégium anyagi eszközeiről. Jelentése: ld. [26]. Mondatban: „hogy így megerősítést nyerve diákjainkat *szinte semmivé* lett anyagi erőinkhez mért útra-valóval ellátva innen jó szerencsével útnak indítsuk, s a Múzsák e telepeseit az odera-frankfurti egyetemen ismét elhelyezhessük.”

¹³ A szóban egy το ligatúra fordul elő.

¹⁴ A szóban egy κε ligatúra fordul elő.

¹⁵ A szóban az ω helyett o áll, valamint egy θο ligatúra fordul elő.

¹⁶ Az utóbbi két kifejezéshez kapcsolódik az a fordítási hiányosság, melyre a Pápai-levelek korábbi kiadásával kapcsolatban már utaltunk. Ennek összevetését a latin-görög eredetivel és a mi megoldásunkkal a görög kifejezések felsorolása után hozzuk.

¹⁷ A szóban egy κε ligatúra fordul elő.

(*..ut ita praemuniti, nostros viatico, pro rerum nostrarum εις κενόν redactarum ratione, armatos, hinc bonis avibus dimittere et Musaeam hanc coloniam in alma Viadrina vicissim collocare possimus.*)

Ha a felsorolt előfordulásokat megnézzük, a görög kifejezések elsősorban Pápai leveleiben fordulnak elő,¹⁸ és erős emfatikus jelleggel bírnak, tehát érzelmi hangsúlyt adnak Pápai mondandójának. Ez igaz arra a két előfordulásra is, amelyek nem a levelekben szerepelnek; mindkét esetben egy nagyra becsült történelmi személlyel, illetve előddel kapcsolatban bukkannak fel: Bethlen Gábor fejedelem és az egyik első enyedi professzor, Csengeri István jellemzésekor.

Most tehát visszatérünk az említett fordítási hiányosságra. Az eredetiben így néz ki ez a szövegrészlet:¹⁹

„*..ut enim hinc sublevantur, res nostrae inter incudem et malleum constitutorum εις κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus, territi inprimis nuptera Fratrum nostrorum[um] in Hungaria Laniena, Parisiensi illa non mitiore ubi oppida gladio militis Caesareani nec sexui nec aetati ulli parcentis, incolis nudata, ferarum habitatio facta.*”

Pápai Páriz Ferenc műveinek eddigi legteljesebb szövegkiadásában ez a hely így olvasható:²⁰

„Mi itt üllő és kalapács között szorongattatunk, s felette nagy rémülettel tölt el hittestvéreinknek Magyarországon nemrég történt legyilkolása (mely nem volt könyörületesebb ama Párizsban történnél), ahol is a nemmel, korrallal mit sem törődő császári katonaság kardja által elnéptelentett városok vadállatok lakhelyévé tétettek.”

Az első félmondat fordítása (*ut enim hinc sublevantur*) teljesen kimarad, a következő szakaszból csak az *inter incudem et malleum* kifejezés átültetése („üllő és kalapács között”) szerepel, a többi: „*res nostrae [...] constitutorum εις κενόν redactae nos ferunt, qui nihil nisi πανωλεθρίαν expectamus*” mindössze a soványka „szorongattatunk” kifejezésbe préselődik bele. Ennek nyilvánvaló oka az, hogy a fordító a második görög kifejezést a betűcsere és a ligatúra miatt nem tudta kiolvasni és értelmezni, és így a mondatrészletnek sem tudott megfogható jelentést adni. Saját fordításunk így hangzik:

„Bárcsak legalább ezáltal vigasztalást nyerhetnének; anyagi erőink a rendeletek harapófogójában szinte semmivé lettek, úgyszólván emiatt már csak a végső pusztulást várjuk mindenekelőtt testvéreink magyarországi lemészárlása által megfélemlítve, mely nem volt kisebb a párizsi mészárlásnál, ahol úgy hírlük, a császári sereg

¹⁸ A tizennégy előfordulásból tizenkettő levélben található.

¹⁹ A [26] oldal alján Pápai 1697. szeptember 1-jei, Jablonskihoz írt levelében. A jobb érthetőség kedvéért a mondat befejezését is idézem.

²⁰ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: i.m. 461. Hogy a fordítók közül ki készítette az adott levél átültetését, nem tudjuk.

nemre és korra való tekintet nélkül gyilkolta le a lakosságot, pusztává téve a várost – így szerevén szállást magának.”

A kihagyás pótlása mellett jónak láttuk a mondat végén szereplő „*ferarum habitatio facta*” kifejezést a szó szerinti fordítás helyett a történeti tényeknek megfelelő értelem szerint fordítani, mert a tükörfordítás kétféleképpen is értelmezhető: konkrétan és átvitt értelemben (azaz a vadállatok lehetnek tényleg vadállatok – a város pusztaságára utalva – vagy pedig a vadállatként mérszárló katonák, ahogyan Pápai értette).

A levelekben az idézett 1977-es kiadásban egyébként számos helyen fordulnak elő hasonló pontatlanságok, elmosások, ahol a fordítók nem voltak bizonyosak a latin szöveg valós értelmében. Ezeket az olvasó kedve szerint megtalálhatja majd a megjelenő kétnyelvű kiadással egybevetve. Most csak két szarvashibára hívnám fel a figyelmet. Az egyik ilyen a *Slavonia* helynév fordítása. Ez az említett kiadásban ‘Szlovákföld’-ként szerepel; talán nem kell bizonygatnom, hogy ezt sohasem jelentette, hanem a Dráva és a Száva folyó által határolt Szlavóniát.

A kérdéses hely a [16] oldal elején, D. E. Jablonski Pápaihoz írt levelében (*itt az I. levél*) fordul elő:

„Nempe Historiam Ecclesiar[um] Sclavonicarum moliuntur viri quidam pii et eruditi, eique et Historia Ecclesiarum Hungariae et Transylvaniae nec non Slavoniae in specie ita dictae jungatur, votis omnibus expetunt.”

Az 1977-es kiadásban:

„Bizony nagy buzgalommal írja néhány jámbor tudós férfiú a szláv egyházak történetét, és minden óhajtás oda irányul, hogy ehhez hozzákapcsolódják Magyarország és Erdély egyházainak története, s nemkülönben a sajtálagosan úgynevezett Szlovákföldé is.”²¹

Saját fordításunk:

„Tudniillik néhány jámbor és tudós férfiú éppen a szláv egyház történetén dolgozik, és mindjüknék az az óhaja, hogy Magyarország, Erdély és a szorosabb értelemben vett Szlavónia (a mai Horvátország) egyházainak történetét is belefoglalják.”

Ha a fordító olvasta volna Jablonskinak az autográf kéziratot kívül ([17]) a másolatokban is szereplő másik, hosszabb és részletesebb levelét, melyet ugyanabban a témában egy nappal korábban dátumozva (1696. július 15.) Enyedi Istvánhoz írt,²² láthatta volna, hogy maga a hely magyarázza, hogy csak erről lehet szó:

„Először is országaitoknak földrajzi fekvése az, ami emellett szól. Ugyanis azt kell mondanunk, hogy nemcsak hogy szomszédai vagytok a szlávoknak, hanem inkább tőlük körülvéve helyezkedtek el: délről a szorosabb értelemben vett Szlavónia [a mai Észak-Horvátország] határol titeket...” (*Primo vel ipse situs, quo sunt loca vestra aliquid huic momenti sibi vendicat. Non enim Sclavor[um] tam vicini esse, quam potius*

²¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: i.m. 433. Kiemelés tőlem, I. M.

²² Ez a levél nem szerepel az idézett kötetben, az *Origó*-ban a 2. levél.

in corde ipsorum resedisse, dicendi estis: cingente vos a Meridie Slavonia strictissime sic appellata [...]). A mondat végén egyébként szó esik még a többi szláv országról is: „*ad occasum Bohemia et Moravia, ad septentrion[em] et orientem diffusis Sarmatarum finibus.*” (...nyugatra Bohémia [Csehország] és Morvaország, északra és keletre pedig Lengyelország.)

A másik baklövés a *trimestris* ‘harmadév’ (azaz négy hónap) értelemben való fordítása Daniel Ernst Jablonski 1697. október 11-ei, Pápai Páriz Ferenchez írt levelében, a kollégiumnak juttatott odera-frankfurti két ösztöndíjjal kapcsolatban, a [27] oldal közepén:

„...mégis előlegezte von Danckelmann úr öméltósága a ti ösztöndíjasaitoknak járó 40 birodalmi tallért a Reminiscere Vasárnaptól Szentháromság Vasárnapjáig terjedő (amint nálunk számítják) **harmadévre**. Ezt a pénzt kézhez vettem, és ösztöndíjas diákjaitoknak az első adódó alkalommal el fogom juttatni. Arról is gondoskodni fogok, hogy mihelyt a közügyek engedik, szabályszerűen kijelöltessek az alap, amelyből a megállapított pénzösszeget **harmadévenként** kifizessék.”²³

Az eredetiben:

...praenumeravit tamen Illustriss[im]us D[omi]n[us] de Dankelman 40. Imperiales pro trimestri a Dominica Reminiscere ad Trinitatis (ut nostri vulgo computant) Alumnis Vestris debitos. Hoc argentum ergo manibus accepi meis, atque ad Alumnos Vestros prima data occasione idem transmissurus sum: curaturus etiam ut quam primum per negotia publica licebit fundus, e quo singulis trimestribus constituta argenti Summa redeat, rite definiat[ur].

Saját fordításunk:

„...mindazáltal a nemes Danckelmann úr előre kifizetett negyven birodalmi tallért a Megemlékezés vasárnapjától a Szentháromság vasárnapjáig tartó (ahogy a mieink általában számolják) **három hónapra**, amennyi diákjaitokat megillet. Ezt a pénzt tehát kézhez kaptam, és az első adandó alkalommal küldöm is diákjaitoknak; arról is gondoskodni fogok, hogy az alapítványi pénz minél előbb hivatalos keretek között, annak rendje és módja szerint letétbe kerüljön, hogy ebből fizessék ki **háromhavonta** a megállapított összeget.”

Mindenekelőtt a ‘*tresmensis*’ archaikus alakra visszamenő *trimestris* már a szó összetételében hordozza, hogy jelentése: három havi; a belőle képzett főnév egyébként (*trimestria*) azt jelenti: olyan vetés, amely három hónap alatt beérik. Azontúl *Reminiscerétől Trinitasig* 13 hét van... Ha a bakot lövő fordító legalább a többi levélben is többször említett ösztöndíj megállapított összegét figyelembe vette volna, nem sikeredik félre a fordítása. Az ehhez kapcsolódó kérdés pedig: mennyi is volt pontosan a két magyar ösztöndíjas diáknak adományozott ösztöndíj éves összege?

Jablonski leveléből tudjuk, hogy a lengyel és a litván ösztöndíjasok is 80 tallért kaptak fejenként évente. Ennyit ígértek a magyar diákoknak is először. Ha a *trimestert* ‘harmadév’-nek vesszük, akkor csak háromszor negyvenet (tehát százhuszat) kaptak volna ketten együtt, ezzel az összeggel pedig sehogy sem egyezik a fejenként évi nyolcvan tallérra rúgó ösztöndíj. Ha a *trimestrist* ‘háromhavi’-nak fordítjuk,

²³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: i. m. 462. Kiemelés tőlem – I. M.

vagyis ‘negyedévi’-nek, az egy évre négyszer negyven, azaz 160 tallér, tehát a két ösztöndíjasnak járó összeg: fejenként 80 tallér – így jön ki a nevezett összeg.²⁴

Ennyi járt tehát a magyar diákoknak, bár Jablonski buzgalmának köszönhetően Danckelmann kijárta a fejedelemtől, hogy 3000 tallér kerüljön letétbe e célra, és annak kamataiból finanszírozzák majd a Bethlen-kollégisták ösztöndíját.²⁵ Ez így még több, összesen 180 tallér lett volna, amelyet Jablonski szerint két vagy esetleg három takarékos diák között oszthattak volna ki. III. Frigyes hadjárata és féléves távolléte miatt azonban nem került sor az összeg letétbe helyezésére, hanem az első évben Danckelmann és Jablonski az udvar egyéb kereteiből, illetve a saját pénzükből kölcsönöztek e célra. A diákok helyzete tehát kezdettől fogva meglehetősen bizonytalan volt.²⁶ Amikor a fejedelem megtért a hadjáratból, korábban hazatért kancellárját felségárulással vádolták be, és az uralkodó börtönbe vetette.²⁷ Helyébe Paul von Fuchs kancellár lépett, akit Pápai levélben azonnal megkeresett, vázolván neki a magyar diákok számára ígért alapítvány és az ösztöndíjasok helyzetét.²⁸ Fuchs válaszlevelében még a kedvezőbb alapítványi letét véghezvitelét

²⁴ Ld. Jablonski Pápai Páriznak írt leveleit, az *Origóban* a 9. levelet (1697. február 23.) [23]: „a ti kiszemelt tanítványaitok különleges támogatásának az lesz a módja, hogy két, közületek kiválasztott és Frankfurtba küldött diáknak nyolcvan birodalmi tallért juttatnak évente”.

²⁵ *Uo.*, lentebb: „Noha a Lengyel [24] és a Litván Egyház tanítványai csak évi nyolcvan birodalmi tallér juttatásban részesülnek, mindazáltal Danckelmann úr azt a reményt helyezte kilátásba, miszerint a felséges Választófejedelem az Erdélyi Alapítvány számára háromezer tallért fog letétbe helyezni, melynek jövedelme évente száznyolcvan tallér lesz. Ezt majd vagy két diák között lehet megosztani úgy, hogy mindketten kilencvenet kapjanak, vagy három között úgy, hogy mindjüeknek hatvan-hatvan jusson. Ez talán elég lehet nekik, ha szerény és takarékos ifjakat küldtök, különösen, ha valamelyikük pénzét otthonról is kipótolják.”

²⁶ Ld. Pápai panaszait 1697. szeptember 1-jei levelében (az *Origóban* a 12. levél, [26]): „A felséges Választófejedelem távolléte káros volt ott levő diákjaink számára, ugyanis abból a kevéske saját pénzből élnek, amit innen magukkal vittek. S hacsak Méltóságod, miként helyesen tette, a továbbiakban is ki nem segíti őket szükségükben, s a kiváló és hősi Danckelmann Úrnak eszébe nem juttatja, akkor tanítványainknak dolguk végezetlenül a hazatérésre kellene gondolniuk.”

²⁷ A háború utáni változásokról és az ösztöndíjasok szorult helyzetéről szintén Pápai Páriz összefoglalása az *Origóban* a [28] oldalon: „...a professzorok ítélete alapján a fejedelmi ösztöndíjra küldeni méltó diákokat immár Frankfurtba hívták, azok végre megkapták a fejedelmi ösztöndíj első részletét Jablonski úr jámbor igyekezetének és Danckelmann úr kegyének köszönhetően, mire az udvar színe megváltozik a választófejedelem előtt: a kollégium nagy jötevőjét és Isten küldötte patrónusát, ki nemrég lett közbenjárónkká a pompás ösztöndíj ügyében, lázítással vádolták meg, és börtönbe vetették. Diákjaink kétségbeesve és aggodalommal tele, hogy mit tegyenek, kihez forduljanak, rögtön hazaírnak e választófejedelemi támogatás első kiötlőjének [azaz Pápainak], Jablonski úrnak pedig, ki Pápai professzort biztatta, elpanaszolják helyzetüket, hogy tudniillik jötevőjüket, Danckelmann elmozdították hivatalából, a választófejedelem távol van az udvarral együtt Poroszországban, Danckelmann hivatalát Paul von Fuchs vette át a legfőbb elnöki méltóságban, és már mindent ő irányít a fejedelem nevében.”

²⁸ Az *Origóban* a 14. levél (1698. március 30.): „Ugyanis a Felséges Választófejedelem elhatározta, hogy e kollégium két diákját, kiket feletteseik megfelelő felkészültségük alapján ajánlottak, a híres Odera-Frankfurti Egyetemen évi száznyolcvan birodalmi tallérral támogatja. El is küldtük diákjainkat a múlt tavasszal, kik még most is Frankfurtban tartózkodnak, s a megállapított ösztöndíjjal élni szeret-

ígéri Pápainak, aminek eredményeként annak kamataiból évi 180 tallér, azaz fejenként 90 illetett volna meg évente minden új diákot.²⁹ Berlinben végül nyilván a háború költségei miatt úgy döntöttek, hogy nem létesítenek külön e célra egy alapítványt, hanem egy már meglévő alapítványból kell minden egyes új ösztöndíjas számára az évi 80 tallért kérvényeznie az ezzel megbízott tisztségviselőnek. Így a két diák számára együttesen járó összeg egy évre kétszer nyolcvan, azaz 160 tallér maradt, amennyi a többi külföldi ösztöndíjas diáké is volt.³⁰

A Bethlen-levelek

Miként bevezetőmben említettem, a Pápai Páriz Ferenc által Daniel Ernst Jablonski segítségével kijárt odera-frankfurti fejedelmi ösztöndíjak ügyében Bethlen Miklós kancellár mint a Nagyenyedi Kollégium főkurátora köszönőleveleket írt III. Frigyes brandenburgi választófejedelemnek és miniszterelnökének, von Danckelmann bárónak. A két levél szövegezésében igen hasonló, tartalmilag gyakorlatilag szinte azonos, csupán a rangból és címből adódó különbségek adják a köztük levő eltéréseket. Az *Origó*ban ezek a 6. és 7. levél, [21–22], saját fordításunkat ld. közvetlenül utána:

.....
 nének. Ám jóllehet az ígert ösztöndíjat [29] még Ófelsége kegyelme révén és Méltóságod elődje, a Méltóságos Elnök Úr intézkedésére letétbe kellett volna helyezni (ugyanis e hős volt e kegyes akarat közbenjárója), ezt azonban részint Ófelsége hosszabb poroszországi távolléte, részint az ő hön óhajtott visszatérte után az említett Danckelmann úr balsorsa megakadályozta.”

²⁹ Ld. 1698. május 3-án kelt levelét [29]. A Nagyenyedi Kollégium tanárainak határozata alapján az ösztöndíj időtartama valamennyi diák számára egy év volt; ld. *Origó*, 11. levél – Pápai levele Johannes Simonishoz 1697. május 4-én [26]: „alapos megfontolás után a jelenlegi fejedelmi ösztöndíjasok számára egy esztendőben határoztuk meg kiszabott idejüket” (*maturo consilio praesentibus pro Electoralis Stipendii usura, definitivimus anni unius curriculum*).

³⁰ Ld. Jablonski leveleit: *Origó*, 17. levél [31], Berlin, 1698. október 4-én: „Ugyanis jóllehet az a háromezer talléros összeg nem kerülhetett letétbe e jótékony célra, mindazáltal azt elértük, hogy rendelet biztosítja folyamatosan és meg nem szűnő módon százhatvan tallér folyósítását évente diákjaitoknak”; és uo., 18. levél [32], Berlin, 1700. március 2-án: „E hajótörésben azt a deszkát ragadtam meg, mely a legközelebbinek és a legalkalmasabbnak látszott, és nem kis fáradozással sikerült odáig vinnem a dolgot, hogy (miként korábbi levelemben már írtam) diákjaitok az úgynevezett *Mons pietatis* alapítványból kapják ösztöndíjukat, annak jövedelméből utalnak ki nekik évente nyolcvan tallért.” A brandenburgi fejedelem ösztöndíját egyébként az egyetem Frankfurtból Berlinbe költözésének idejét kivéve jó másfél évszázadig élvezhették a nagyenyedi diákok. Ld. NAGY Géza: „Pápai Páriz Ferenc (1649–1716)”, in PÁPAI: i.m. 75.; P. Szathmáry Károly: *A Gyulafehérvár-Nagyenyedi Főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 104.

*Serenissime ac Potentissime Princeps Elector
D[omi]ne D[omi]ne mihi Clementissime,*

Cum Singulari animi mei ac totius Ecclesiae Reformatae Transylvaniae gaudio intellexi, quod vestra Serenitas ex innata Sua Clementia et admiranda erga religionem Reformatam devotione in animum induxerit. Tres a nobis Reformatis recommendandos Studiosos Transylvanos in Illustri Viadrina universitate sustentare ex Collegiis Transylvaniae, pro qua Vestrae Serenitatis Clementia, ego indignus quidem, sed Supremus in Transylvania Ecclesiarum et Scholarum Reformatarum Curator maximas totius Ecclesiae nomine ago gratias, Simulque quam humilime [!] V[est]rae Serenitati recommendo Primarium et Praecipuum in Transylvania ex Scholis Collegium nostrum Reformatum Nagy Enyediense, fundatore Serenis[simo] quondam Gabriele B e t l e n S[acri] R[omani] I[mperii] ac Transylvaniae Principe clarum, ut hoc beneficium erga hoc praepimis quam clementissime exercere dignetur, Simulque Studiosos Curatorum et Professorum recommendatione munitos et Suo tempore ad oscula manuum V[est]rae Serenitatis mittendos quam benignissime in suam gratiam recipere velit, rogamus et simul quoque Deum Ter optimum Maximum oramus, ut v[est]rae Serenitatis vitam ac fortunam ad annos perpetuos prolonget, simulque tam Personae v[est]rae Serenitatis, qua[m] quidem Toti Serenissimae Domui Electorali amplissime benedicat et quam diutissime in bonum Totius C[h]r[is]tianitatis et emolumentum Ecclesiarum Reformatarum interque illas in nostrarum Transylvanicarum consolationem conservet et prosperet.

*Excellentissime D[omi]ne D[omi]ne
Fautor Colendissime.*

Relatum mihi est a Professoribus Illustri Collegii Nagy-Enyediensis Transylvanici, quod Serenissimus ac Potentissimus Elector, ex innata Sua clementia et admiranda erga Religionem Reformatam devotione, opera v[est]rae Excellentiae, in animum induxerit Tres a nobis Reformatis recommendandos Studiosos Transylvanos in Illustri Viadrina Universitate sustentare ex Collegiis Transylvaniae, pro quo V[est]rae Excellentiae fatigio et benevolentia ego [22] indignus quidem, sed Supremus in Transylvania Ecclesiarum et Scholarum Reformatar[um] Curator, maximas Totius Ecclesiae nomine ago gratias, Simulque [!] [recte: simulque] qua[m] demisse v[est]rae Excellentiae recommendo Primarium et Praecipuum hic in Transylvania ex Scholis praespecificatum Collegium nostrum Reformatum Nagy Enyediense, fundatore Serenissimo quondam Gabriele B e t l e n S[acri] R[omani] I[mperii] ac Transylvaniae Principe clarum, ut hoc beneficium praepimis erga hoc applicare studeat v[est]ra Excellentia, simulque Studiosos Curatorum ac Professorum recommendatione munitos et suo tempore ad oscula manuum Suae Serenitatis mittendos quam favorabiliter in Suum Patrocinium recipere velit, rogamus.

<i>Albae Juliae die I. Decembr[is] 1696.</i>	<i>Albae Juliae d[ie] I Decembr[is] 1696.</i>
<i>Nicolaus Comes de Betlen, Transylvaniae Cancellarius, Ecclesiarum Reformatarum Curator Supremus.</i>	<i>Nicolaus Comes de Betlen, Transylvaniae Cancellarius, Ecclesiarum Reformatarum Curator Supremus.</i>

Saját fordításunkban a két levél így hangzik:

<p>Felséges és Hatalmas Választófejedelem, Kegyelmes Uram!</p> <p>Lelkem és az egész Erdélyi Református Egyház hatalmas örömeivel értesültem arról, amit Felséged veleszületett kegyességéből és a református vallás iránti csodálatos odaadásából elhatározott, hogy három, az erdélyi kollégiumokból erre általunk kiválasztott református diák költségeit az Odera-frankfurti Egyetemen támogatja. Ezért Felséged kegyéért jómagam, ki méltatlan vagyok ugyan, mindazáltal az erdélyi református egyházak és iskolák főkurátora, az egész Egyház nevében legmélyebb hálánkat fejezem ki, egyúttal a legalázatosabban Felséged figyelmébe ajánlom református iskoláink közül mindenekelőtt és legfőképpen a Nagyenyedi Kollégiumot, melyet egykor Erdély felséges fejedelme, Bethlen Gábor alapított, hogy e nevezetes kegyet elsősorban ez iránt méltóztassék gyakorolni. Egyúttal kérem, hogy a kurátorok és a professzorok által ajánlott és Felségedhez megérkezésük után kézcsókra küldött diákokat jóakaratóba fogadni szíveskedjék.</p>	<p>Tiszteletreméltó és kiváló Jótevőnk!</p> <p>Az erdélyi Nagyenyedi Kollégium jeles professzorai beszámoltak nekem róla, hogy a Felséges és Hatalmas Választófejedelem veleszületett kegyességéből és a református vallás iránti csodálatos odaadásából Méltóságod közreműködése révén úgy határozott, hogy három, az erdélyi kollégiumokból erre általunk kiválasztott református diák költségeit a Frankfurti Egyetemen támogatja. Ezért Méltóságod fáradozásáért és jóindulatáért jómagam, [22] ki méltatlan vagyok ugyan, mindazáltal az erdélyi református egyházak és iskolák főkurátora, az egész Egyház nevében legmélyebb hálánkat fejezem ki, egyúttal a legalázatosabban Méltóságod figyelmébe ajánlom református iskoláink közül mindenekelőtt és legfőképpen a Nagyenyedi Kollégiumot, melyet egykor Erdély felséges fejedelme, Bethlen Gábor alapított, hogy e nevezetes kegyet elsősorban ez iránt méltóztassék gyakorolni.</p>
--	---

Egyúttal könyörgünk a magasságos Istenhez, hogy Felségednek hosszú és szerencsés életet adjon, és úgy Felséged személyét, mint az egész fejedelmi házat áldja meg bőségesen, és őrizze meg és segítse minél tovább az egész kereszténység és a református egyházak, köztük a mi erdélyi egyházaink javára.	Egyúttal kérem, hogy a kurátorok és a professzorok által ajánlott és Felségedhez megérkezésük után kézcsókra küldött diákokat támogatásába fogadni szíveskedjék.
Gyulafehérvár, 1696. december 1-jén.	Gyulafehérvár, 1696. december 1-jén.
Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja A Református Egyházak főkurátora	Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja A Református Egyházak főkurátora

Valószínűleg ez zavarhatta meg az 1977-es Pápai Páriz-kiadás fordítóit, ugyanis a két hasonló levélből három lett: a Danckelmannak címzett levelet kissé átstilizálva ugyan, de gyakorlatilag ugyanazzal a szövegezéssel Jablonskinak címezve is hozza a kötet a 450–452. oldalon (24. és 25. levél).³¹ Ennek a *lapsus*nak az oka egyrészt az lehet, hogy Bethlen nem szólítja meg név szerint Danckelmann. Másrészt a Pápai-kötet latin prózáinak fordítói: Józsa János, Kovács Erzsébet, Marian Victor és Puskás Lajos nem egyeztették egymás között a kiadott szöveget (mint említettük, a kötetből nem derül ki, hogy ki melyik levelet fordította), és aztán sem a szerkesztő, Nagy Géza, sem a lektorok, Benkő Samu és Szabó György nem vették azt észre. Nem ellenőrizték az *Origó* eredeti kéziratát az 1987-ben megjelent, Bethlen Miklós *Leveleit* tartalmazó kiadás szerkesztői és fordítói sem,³² akik e két levélfordítást a második, hibás címezéssel együtt egy az egyben bemásolták kötetükbe az 517–518. oldalon (359–360. levél). A mindkét kiadásban hibásan szereplő ikerfordítás tehát így néz ki egymás mellett:

Pápai, 24. levél, 450–451. o.; Bethlen, 359. levél, 517. o.	Pápai, 25. levél, 451–452. o.; Bethlen, 360. levél, 518. o.
--	--

³¹ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: i.m.

³² *Bethlen Miklós levelei*. Az 516. oldalon 358. sorszámmal a III. Frigyesnek írt levelet latinul közli, Kulcsár Péter fordítását a 756–757. lapon. Ugyanitt közli forrását: Bod Péter: *Historia Hungarorum Ecclesiastica*, Lugduni Batavorum, 1890; és megemlíti azt is, hogy: „Bod még hozzáfűzi, hogy Bethlen ugyanekkor írt Danckelmannak is – I. a 359. sz. levelet, – köszöni, hogy a jótéteményért közbenjárt.” Tehát Bod sem beszél egy harmadik, Jablonskinak címzett Bethlen-levélről.

<p>Eberhard Christoph Balthasar Danckelmannak</p> <p>Tiszteletreméltó Kegyelmes Pártfogó Urunk!</p> <p>A híres erdélyi Nagyenyedi Kollégium professzorai jelentették nekem, hogy a hatalmas Választófejedelem Őfelsége a református vallás iránti veleszületett és bámulatra méltó kegyességétől, valamint Méltóságod odaadó fáradozásától indítatva elhatározta, hogy Erdély kollégiumaiból általunk ajánlandó három erdélyi református diákot az Odera melletti Frankfurt híres egyetemén ellátásban részesít. Méltóságodnak ezért a fáradozásáért és jóakarataért én, mint Erdélyben a református eklézsiáknak és iskoláknak – bár érdemtelenül – főgondnoka, az egész egyház nevében igen nagy köszönetet mondok. Egyszersmind a legmélyebb alázattal Méltóságod figyelmébe ajánlom az itteni erdélyi iskolák közül a legelső és a leghíresebbet, a fentebb említett, alapítójáról is, néhai Bethlen Gábor őfelségéről, a Római Szent Birodalom hercegéről és Erdély fejedelméről híres Nagyenyedi Református Kollégiumunkat avégett, hogy ezt a jótéteményt elsősorban ennek javára igyekezzék Méltóságod fordítani. Egyúttal kérjük, hogy a kurátorok és professzorok ajánlásával ellátott és a kellő időben Őfelségéhez kézcsókra odaküldendő diákokat minél nagyobb jóindulattal pártfogásába venni szíveskedjék.</p>	<p>Daniel Ernst Jablonskinak</p> <p>Igen jeles Jóakaró Uram,</p> <p>A kiváló erdélyi Nagyenyedi Kollégium professzorai jelentették nekem, hogy a felséges és Nagyhatalmú Választófejedelem veleszületett kegyelmességétől és a református vallás iránti csodálatra méltó buzgóságától indítatva, Kegyelmességed fáradozásának eredményeként kegyeskedett az erdélyi kollégiumokból általunk, reformátusok által ajánlandó erdélyi tanuló ifjacról a híres odera-frankfurti egyetemen gondoskodni. Kegyelmességed eme fáradozásáért és jóakarataért én, bizonyára méltatlan, de Erdélyben a református eklézsiák és kollégiumok főgondnoka, az egész Egyház nevében forró köszönetet mondok, s egyszersmind alázatosan Kegyelmességed pártfogásába ajánlom itt az Erdélyben lévő iskolák közül a legelső és legjelesebbet, a néhai Bethlen Gábor, a Római Szent Birodalom és Erdély felséges fejedelme alapítása folytán hírneves, fennebb említett Nagyenyedi Református Kollégiumunkat, hogy eme jótéteményt Kegyelmességed elsősorban ennek biztosítani igyekezzék, s egyben kérjük, hogy a gondnokok és professorok által ajánlandó tanuló ifjakat szíveskedjék minél kegyesebben oltalmába fogadni.</p>
<p>Gyulaféhevár, 1696. december 1.</p>	<p>Gyulaféhevárt, 1696. december 1-jén.</p>

Gr. Bethlen Miklós Erdély kancellárja, A református eklézsiák főgondnoka	Gróf Bethlen Miklós Erdély kancellárja, A református eklézsiák főgondnoka
--	---

Felhívnám a figyelmet, hogy a (hamisan) Jablonskinak címzett levélből kimarad, hogy három diák ösztöndíját határozta el a fejedelem. Ezek száma persze még képlekeny volt, mint a fentiekben láttuk, azonban Bethlen Miklós nyilván egyetértett Pápaival abban, hogy „merjünk nagyot álmodni”.

Az *Origo* kéziratában, mint említettük, csak két Bethlen-levél szerepel, utána rögtön Pápai 1697. január 4-én keltezett, Jablonskihoz írt levele következik. Szerzőnk is bizonyítékot ad arra, hogy ő maga csak két Bethlen Miklós által írt köszönőlevelet küldött Jablonskinak

Pápai ugyanis ezt írja Jablonskinak 1697. január 4-én, a [22] oldal alján, az első odera-frankfurti ösztöndíjas diákokról: „Hogy ők biztonságban odaérjenek, elküldtük Gróf Bethlen Miklós úr, kollégiumunk főkurátorának köszönőlevelét a felséges Választófejedelemhez és a méltóságos Danckelmann elnök úrhoz, hogy helyettünk a Te tiszteletre méltó kezed nyújtsa át számukra alázatosan azokat.”³³ Tehát nem említ semmiféle Jablonskinak szóló Bethlen-levelet.

Jablonski válasza erre Pápainak 1697. február 23-án, a [23] oldal közepén: „Megkaptam leveledet a méltóságos kancellár úr leveleivel együtt, valamint a tiszteletre méltó Enyedi István úrét is. Hogy a kancellár úr levelei mily becsesek voltak udvarunk számára, azt a legfőbb elnök úr válaszevele kellően megmutatja.”³⁴ Láthatjuk, hogy Jablonski sem szól ebben semmiféle neki címzett Bethlen-levélről. Ha kapott volna neki címzett levelet a kancellártól, bizonyára ő is válaszolt volna rá, ahogy Danckelmann tette Jablonski tanúsága szerint.³⁵

Csernátoni Pál epitáfiuma

Rátérek utolsó témámra fordítói megjegyzéseimben: Csernátoni Pál sírversére, melyet Pápai egykori, atyjaként szeretett tanára 1679-ben bekövetkezett halálára írt, akinek a Bethlen-kollégiumban egy év múlva az örökébe lépett. E költemény

³³ *Utque hi tutius hinc pedem efferant, Praemisimus Illustrissi[mi] D[omi]ni Cancellarii Comitis Nicolai de Betlen Collegii nostri Curatoris Supremi ad Serenissimum Electorem et Excellentissimum D[omi]num Praesidem de Dankelman literas χαρισ[τ]ηρίων loco, per manus V[eneran]dae Dignitatis tuae humilime [i] nostri vice exhibendas.*

³⁴ *Accepi Tuas, cum adjunctis Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Cancellarii, nec non plur[imum] R[everen]di D[omi]ni St[ephani] Enyedi. Illae, quam Aulae nostrae gratae fuerint, Responsoriae Ill[ustrissi]mi D[omi]ni Supremi Praesidis, satis edocebunt.*

³⁵ Ez a levél (Danckelmann válasza) nem szerepel az *Origó*-ban, sem az idézett kötetekben: PÁPAI: i.m.; Bethlen Miklós levelei.

Bod kiadásában megjelent ugyan latinul,³⁶ magyar fordítása azonban itt olvasható először – egyébként az egyetlen verses betét a kollégiumtörténetben. Így vezeti be Pápai Páriz:

„A fentebb említett igen művelt Csernátoni Pál halála, mely a híres kollégiumra oly nagy csapást jelentett, 1679. februárjában következett be gutaütés miatt, akit az elhunyt néhai tanítványa, Pápai Páriz Ferenc ekként siratott”.³⁷ Mint bevezetőmben említettem, Csernátoni halálának dátumát ez a hely egyértelműen tisztázza, a verset követő részlet pedig Pápai Páriznak a kollégiumi professzori állásba való ki nevezésének idejét erősíti meg, amiről már olvashattunk Pápai naplójában,³⁸ eddig azonban Nagy Géza is első helyen Bod Pétert idézte:³⁹

„Miután az ő katedrája a rektori állással együtt megüresedett, a fejedelem és a kurátorok közös határozata alapján Pápai Páriz Ferencnek, az orvostudomány doktorának adták azt 1680. január 4-én. E napon a híres Bethlen Miklós és a tiszteletre méltó Tophaeus [Dabas] Mihály püspök ünnepélyesen beiktatták őt hivatalába: a természettudomány, a történelem és a görög nyelv oktatását bízták rá”.⁴⁰

A vers formája eltér a sírfeliratokban szokásos disztichonos formától, itt ugyanis egy hexametert egy jambikus dimeter követ. A klasszikus antikvitásban Horatius 14. és 15. epódoszai szerepelnek ebben a metrumban,⁴¹ és Fehér Bence adaléka szerint előfordulnak ugyan ritka ókori példák arra, hogy hexameter és jambikus sor valamilyen párosításban összekerül sűrűn, de nem túl gyakran.⁴²

Alább közlöm Pápai Páriz Ferenc latin szövegét és fordításomat:

Dasne manus tandem Lethe, morerisque diu quem
Dicent, petentque poster.

³⁶ Csernátoni Pál epitáfiumát Bod Péter kétszer is közli nyomtatásban: *Hungarus tymbaules continuatus*, Nagyenyed, 1766, 87–88., valamint *Historia Hungarorum ecclesiastica*, II, Lugduni Batavorum, 1890, 458–459.

³⁷ *Supra memorati Literatissimi Viri D[omi]ni P a u l i T s e r n a t o n i mors Illustri Collegio adeo damnosa, incidit in Annum sequentem MDCLXXIX. mensem Februarium, quando is subito forti apoplexia, quem Franciscus Pariz Papai Defuncti olim discipulus, ita luxit...*

³⁸ PÁPAI: i.m. 171.

³⁹ PÁPAI: i.m. 56.

⁴⁰ *Vacans hujus cathedra cum Paedagogiarchatu communibus Principis et D[ominorum] D[ominorum] Curatorum votis eidem F r a n c i s c o P a r i z P a p a i Med[icinae] D[octo]ri, Anno Christi MDCLXXX. die 4. Januarii, quo die solenniter introductus per Illustrrem D[omi]n[um] D[omi]n[um] N i c o l a u m d e B e t l e n et venerandum Episcopum D[omi]n[um] M i c h a e l e m T o f a e u m ad Physices et Historiar[um] professionem Linguaeque Graecae studium excitandum.*

⁴¹ Ezúttal köszönöm meg Fehér Bencének, hogy felhívta erre a figyelmem. Horatius többi epódoszában (1–13. és a 17.) többnyire a jambikus trimeterek (hatosok): x – | ◡ – || x – | ◡ – || x – | ◡ – változnak jambikus dimeterekkel (négyesekkel): x – | ◡ – || x – | ◡ –.

⁴² Például nálunk Pannoniában CIL III 3362: Cui vita parva, mors valde citata fuit, / quem flentes doleunt (!) miserique parentes. Ezen kívül CLE (ed. F. Bücheler) 1538, 1542 (és az egész *properavit aetas* kezdetű formulacsald). Köszönet még egyszer Fehér Bencének.

Tunc etiam moreris P a u l e , immortalia semper
Prensare qui contenderas,
Et frustra moreris, cogis quia Gargara laudum,
Et vivis, imo aeternus es.
Littera ni pereat, Musa omnis et arbiter omnis,
Testisque bonor[um] integer,
Littera te pascet, Musae super aethera scribent,
Testesque splendor agent.
Jure etiam merito, quin jure haec praemia poscet
Laboris hoc stipendium.
[12] Post tot pentathla et post mixtos pulvere cursus,
Victamque harenam gloria.
Naturae Oceanum felici nave subactum
Post tot bonas scientias,
Queis impallueras a primis fervidus annis,
Nec deerat messis nisi.
At privata silere decet, cum publica prostent
Majora dona millies,
Messem fecisti, messem demessuit illa
Foelix juventa Te duce,
Quae te Claudiaca et quae post Enyedina per arva
Vidit, ducem secutaque est.
Hinc tu Principibusque viris non ultimus hospes,
Qua polluisti gratia.
Atque aliis pariter dilectus, sive doceres,
Seu quid referres per jocum,
Omnia spirabant canum et venerabile pectus
Nil non acutum prodiit.
Mastix pigritiae, ignaris exosus et ipse
Gnavis amatus et Pater,
Tunc etiam moreris vita dignissime longa.
Sic est, refer longum vale,
Excubitor fortis Musar[um] et nobilis Atlas
Riges, cubas, non excubas,
Perge cuba molli sub cespite, credito pro te
Et nostra lingua henc [hinc] excubat.

Saját fordításom:

Hát csakugyan meghalsz, s kezeid Léthének adod már?
Az utókor téged visszasír.
Még ha meg is halsz, Pál, te örökkön örökké élsz, ki

Jótetteiddel tündökölsz,
 Mindig a nemmúlók seregét kereséd, te hiába
 Halsz most, a híred égig ér.
 Hű bíránk, Múzsánk, tudományunk hogy sose vesszen,
 Te örökké híven őrököl.
 Bölcsesség éltet, Múzsák róják az egekbe
 Neved, dalolják híredet.
 Méltán és jogosan nyeri fáradozásod e díjat,
 Küzdelmed illő bére ez.
 [12] Túl vagy a versenyeken, poron és veritéken, a sáron,
 A győzelem mégis tiéd.
 Végigszelte a természet vizeit, siker érte
 Minden tudós hivatásodat,
 Mikben zsenge korodtól sápadtál szakadatlan,
 Termése meglett jókoron.
 Hagyjuk mind, mi magánügy, többet adál te a
 Köznek, közös kincs mindahány,
 Ültetted te magot, s termését bőven, örömmel
 Learatta azt az ifjuság,
 Kik Kolozs és Nagyenyed földjén azután figyelemmel
 Nem szűntek rajtad csüggeni.
 Így lettél fejedelmek hű vendége; e kegyben
 Volt részed is bőségesen.
 Egyformán szeretett, ki diákként ült a padokban,
 S ki tréfamestert hallgatott.
 Minden lelkesített, tele voltál gondolatokkal,
 Valóra vált sok fényesen.
 Restség orvosa, nem szívelt az üresfejűeknek,
 Tudósok atyja, pártfogónk,
 Hosszú életet érdemlesz, de ma mégis elárval
 E hely, kiálts hát búcsuszót,
 Múzsák öre te, itt fekszel hát, és nemes Atlasz,
 Nem tartod, ím, az őrhelyed,
 Fekve pihenj puha földben, s hidd, átvesszük a strázsát,
 Tanítva híven őrökölünk.

A költemény elemzése előtt vessünk néhány pillantást a történetíró költői tevékenységére. Pápai Páriz kora hagyományát folytatja és őrzi, amikor latin nyelvű versben emlékezik meg alig 46 évesen elhunyt elődjéről.⁴³ Szokás volt az is, hogy doktorrá

⁴³ Csernátoni Pál (1633?–1679) Apáczai Csere János tanítványa, 1656-ban a kolozsvári református kollégiumban retorikát oktatott. Később Bethlen Miklós nevelőjeként elkísérte őt külföldi tanulmányútjára (1661, Heidelberg, Utrecht, Leiden), ahogy később öccsét, Bethlen Pált is (1663, Anglia, Leiden).

avatáskor ünneplő verses füzetet jelentettek meg a doktorandusz tiszteletére annak barátai és tanárai, leginkább latinul. Pápai tiszteletére is megjelent egy ilyen verseskötet *Vota solennia* címen Bázelen, 1674. október 20-ai doktorrá avatására, görög, latin, francia, német, magyar, sőt román nyelven;⁴⁴ a verseket elmondták, illetve átadták Pápainak a doktorrá avatás napján. Így emlékezik meg erről naplójában: „Azután az avató felém fordult, és minekutána ismertette családomat, hazámat, életutamat stb., felszólított beszédem megtartására. Az orvostudomány kezdetéről és fejlődéséről értekeztem. Jóakaróim és barátaim különböző üdvözlő költeményekkel halmoztak el. Ezek után a pedellus dr. Rudolph Burchard, az egyetem alelnöke elé vezetett, s ott az Egyetem jegyzője bevette az esküt.”⁴⁵

Ő maga szintén írt üdvözlő verseket barátai doktorrá avatására, illetve fontos publikációik megjelenésére görög és latin nyelven, peregrinustársai és jó barátai: Veresegyházi Tamás bázeli doktorrá avatására 1674-ben,⁴⁶ valamint Kállai Kopis János zürichi doktorrá avatásakor 1475-ben,⁴⁷ a Hollandiában tanult karteziánus-coccejánus debreceni tanár, Szilágyi Tönkö Márton *Philosophia ad usum scholarum* c. műve megjelenésére, melynek kiadásában Pápai is közreműködött,⁴⁸ illetve egy odera-frankfurti diák, Jástfalvi Török György értekezése kiadásakor 1711-ben.

Latin nyelvű sírverset még több alkalommal költött: legelőször az igen fiatalon, külföldön elhunyt vándordiak társa, Békési Horváth János tiszteletére 1674-ben, aki egyébként szinte a halotti ágyán írta számára a doktorátusát köszöntő *Hattyúdalát*,⁴⁹ azután Bethlen János kancellár temetésére 1678-ban,⁵⁰ Bethlen Farkas történetíró, Fehér vármegye főispánja temetésére 1679-ben, Csernátoni Pál halálára szintén 1679-ben,⁵¹ Kendeffy Miklós halálára 1680-ban,⁵² Apafi Mihályné Bornemissza Anna temetésére 1688-ban,⁵³ Bánffy Zsigmond, Fehér megyei főispán,

1665-ben Bázelen magiszteri fokozatot szerzett filozófiából. A filozófiában Descartes, a teológiában Coccejus híve és terjesztője. 1668-tól tanított Nagyenyeden haláláig, történelmet, filozófiát, matematikát és csillagászatot.

⁴⁴ A karánsebesi Mihai Halici, Pápai egykori román osztálytársa, jóbarátja, karteziánus eszmetársa volt az első román idómértékes költemény szerzője. Ld. Nagy Géza bevezetőjét in PÁPAI: i.m. 40. A versek kiadásának költségeit egyébként naplóbejegyzése tanúsága szerint Pápai maga fedezte. Ld. *Életem folyása*, in PÁPAI: i.m. 161.

⁴⁵ *Életem folyása*, in PÁPAI: i.m. 160.

⁴⁶ In *Plausus votivos*, Bazel, 1674. RMK, III. 2674, görög és latin nyelven.

⁴⁷ Zürich, 1475, RMK, III. 2727.

⁴⁸ Görögül, Heidelberg, 1678. RMK, III, 2899.

⁴⁹ In *Iusta piis manibus*, Bazel, 1674. RMK, III, 2643. Magyarul Tóth István fordításában: PÁPAI: i.m. Békési Horváth teológiahallgatóként Pápaival együtt érkezett Bazelbe, vele, Veresegyházi Tamással és Kállai Kopis Jánossal együtt naponta találkoztak és tartották a barátságot. Békési ágyéksérve miatt utazott Bernbe, ahol megmútótték, s kilenc napra rá halt meg.

⁵⁰ In BOD Péter, *Hungarus tymbaules*, Nagyenyed, 1764, 51.

⁵¹ In BOD Péter, *Hungarus tymbaules continuatus*, Nagyenyed, 1766, 87–88.

⁵² *Uo.*, 88–89.

⁵³ *Soliloquium emortuale, uo.*, 90–93.

a Bethlen Kollégium kurátora halálára 1687-ben,⁵⁴ sőt a saját sírversét is megírta *Pax sepulcri* című művének végére illetve 1698-ban.⁵⁵ Magyar nyelvű búcsúztatója Bethlen Elek temetésére 1696-ban Erdély függetlenségét is siratja,⁵⁶ s egyben a népet kizsigerelő, a törvényhozásban csak a maga érdekeit néző nemességnek szóló intés.⁵⁷ Utolsó ilyen műfajú költeménye a kolozsvári nyomdát felállító Misztótfalusi Kis Miklóst sirató búcsúzója 1702-ben.⁵⁸ Az utóbbi halálára egy epikus jellegű, hosszabb magyar költeményt is írt *Életnek könyve* címmel, melyben részletesen ecseteli az egész Európában igen sikeres, itthon azonban csúnyán meghurcolt és fiatalon elhunyt nyomdász érdemeit. Ez egyben az első magyar nyelvű tömör verses paleográfia és nyomdatörténet is: rövid filozófiai bevezető után (1–8. vsz.) nagyon frappánsan négy versszakban foglalja össze a különböző íróanyagok kialakulását – egy-egy versszak jut a viasztáblák, a papirusz, a pergamen és a papírmalmok használatának, majd a görög és a latin betűk eredete következik egy-egy versszakban, s ezután tér rá a költséges és ritka kéziratokat felváltó nyomda feltalálására, tökéletesítésére és elterjedésére (17–31. vsz.). A magyarországi és erdélyi nyomdák történetébe (32–43. vsz.) kapcsolódik bele Misztótfalusi élettörténete (44–70. vsz.). Ismerteti amszterdami és hollandiai eredményeit és hírnevét: betűöntő, betűvéső és nyomdász mesterségbeli egyedülálló kiválóságát és maradandó eredményeit, újításait.⁵⁹ Ezután itáliai meghívását és megbecsülését ecseteli Firenzében, a Medici herceg, III. Cosimo (1642–1723) udvarában; a Vatikánban, XI. Ince pápa által, majd a grúz fejedelem és a holland király megbízásait. Hangsúlyozza, hogy Misztótfalusi a saját szépen gyarapodó jövedelmét kívánta a magyar Bibliákban immár szűkölködő hazájára fordítani, s ez a cél hajtotta, hogy hazatelepülve nyomdájával „mind a két hazában” bőségesen és olcsón tudja ellátni a maga által nyomtatott magyar Bibliákkal honfitársait. Pápai nem mondja ki és nem részletezi a külföldön széles körben elismert magyar nyomdász honi Biblia-kiadásával kapcsolatos hazai meghurcoltatását, csupán őszinte jó szándékát emeli ki: „Feltette szép kincssel megrakni e hazát, / görög, zsidó, deák betűkkel cástáját”; és a reá váró háborúságról és „szövevényes bajról”, az „életét úntató nyughatatlanságról” beszél. Nyomatékkal említi, hogy Belgiumban békeességben, szabadságban, gazdagon élt és élhetett volna tovább barátaitól körülvéve, megbecsülten, semmiféle szükségét nem szenvedve, mégis – Pápai kezdettől való sürgetésére⁶⁰ – a nehezebb utat választotta: hogy

⁵⁴ *Soliloquium mentis, uo.*, 93–95.

⁵⁵ *Votum auctoris*, in *Pax sepulchri*, Kolozsvár, 1698. 206.

⁵⁶ A császári seregek ekkor vonultak be Erdélybe, s II. Apafi Mihályt haláláig tartó fogságba vitték Bécsbe.

⁵⁷ PÁPAI: i.m. 346–348.

⁵⁸ In BOD Péter, *Hungarus tymbaules continuatus*, 99.

⁵⁹ Misztótfalusi saját tervezésű betűi voltak a később *Janson* néven fennmaradt és a firenzei, róla elnevezett *antiqua* betűtípusok; ő alkotta meg az első grúz nyomtatott ábécét; készített ezenkívül örmény, héber és görög betűket is.

⁶⁰ Ld. levelét az Amszterdamban tanuló Misztótfalusihoz 1681. június 1-jén: „A mi magyarjaink kez-

hazatér,⁶¹ és itt költi el (újabb bevétel reménye nélkül) azt, amit ott összegyűjtött, még hozzá a nemzet hasznára. Betegségének és halálának tényszerű megállapítása után (69–70. vsz.) négy versszakon át siratja, ebből az első kettő a magyar nemzet és a magyar iskolák (ill. tudomány) gyásza:

71. Sirasd, magyar nemzet, károdát őbenne,
zárjad bé kincsedet koporsóba véle,
nincs dicsekedésed s nem is lehet ebbe,
hosszú s bizonytalan reménység helyette.

72. Sirassátok scholák benne károtokat,
tudósok ily ékesgető tagotokat!
Nem nézi idegen szűkült sorsotokat,
Nem olcsítja, mint ez, könyvbéli árukat.

Záró két versszaka (77–78.) a sírkövére is rákerült némi változtatással magyarul és latinul a házsongárdi temetőben.⁶²

Pápai Páriz alkalmi költészete tehát távolról sem tekinthető semmitmondó, üres udvariaskodásnak, igenis szívhez szóló üzenetet hordoznak búcsúztatói. Formai választása Csernátóni Pál epítáfumában szintén nem lehet hasraütésszerű döntés eredménye: naplójából tudjuk, hogy miután tizenkilenc esztendősen elárvult, és magának kellett gondoskodnia két öccsének és kishúgának megélhetéséről, magántanítványokat vállalt, a nagyenyedi kollégiumban pedig (mely ekkor már Csernátóni vezetése alatt állt) a poétika oktatásával bízták meg: „1668. április 1. A poétikai iskola élére állítottak. Ebben a munkakörben két évig tevékenykedtem.”⁶³ Korábban említettük, hogy a klasszikus költészetben egyedül Horatius epódoszai közt találunk hexameterrel váltakozó jambikus dimetert, márpedig Horatius Pápai egyik kedvenc költője volt: bázeli anatómia- és botanikaprofesszora, Johann Hein-

.....
dettől fogva nyomtatgattak ugyan, de a pontos nyomtatvány mégis hiányzott. Azt készítsd el Te számunkra Isten segedelmével, és visszatérve azzal boldogíts minket.” In PÁPAI: i.m. 416.

⁶¹ Misztótfalusi mintha érezte volna, hogy nem lesz egyszerű itthon érvényesülnie. Ezt írja levelében Pápainak Amszterdamból még 1681. január 15-én: „Ím megfogadám, uram, én a kegyelmed tanácsát, és mindeneket félretévén, arra fordítám minden igyekezetemet, hogy készítsék magamból annak a hazának javára olyan embert; nemcsak aminéműt kegyelmed emleget s kíván vala, hanem több afféle haszonra válót. [...] Isten mindenképpen jól igazgatja a dolgot, csak a haza legyen hozzám hű, s végye maga nagy hasznára s ékesítésére igyekvő alumnusának szolgálatját.” *Uo.*, 412–413.

⁶² A latin nyelvű, nyolc hexameterből álló vers a sírkövön sajnos már olvashatatlan, de Bod Péter kiadása megőrizte számunkra, ld. előző jegyzetek.

⁶³ PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Életem folyása*, in PÁPAI: i.m. 142. Az alsó, gimnáziumi osztályok a következők voltak: 1. declinisták és conjugisták osztálya (rudimenta osztály), 2. etymologica, 3. syntaxica, 4. rhetorica, 5. poetica, 6. logica, 7. theologia. Vö. P. SZATHMÁRY Károly: i.m. 119–120.; KONCZ József, *A marosvásárhelyi evang. Reform. Kollegium története*, Marosvásárhely, 569, 599–601.

rich Glaser halálára írt búcsúztató beszédében kétszer is idéz tőle.⁶⁴ A jambusok tehát valamiképpen Horatiushoz kötik Csernátoni alakját, és talán az epitáfiumban említett tréfamesteri mivoltára utalnak: „*Atque aliis pariter dilectus, sive doceres, / seu quid referres per jocum*” (Egyformán szeretett, ki diákként ült a padokban, / s ki tréfamestert hallgatott).

Csernátoniról ezt jegyzi fel naplójában: „1668. január 4. A fentebb már dicsért jeles Csernátoni Pál urat német, holland, francia, angol, svájci stb. peregrinációjából való hazatérése után a matézis és a história professzoraként a híres Nagyenyedi Kollégiumban beiktatták; elsősorban neki köszönhetem mindazt, amit tudok a földrajzból, történelemből és az igaz filozófiából.”⁶⁵ Tíz évvel korábbi, 1658-as bejegyzése rögzíti a Kolozsvári Gimnáziumba való fölvételét (a gyulafehérvári kollégium földulása után), ahol akkor Apáczai Csere János volt a rektor, a tanulmányi felügyelő pedig Csernátoni Pál. Nagyenyeden tehát már régről ismert, kedves tanáraként üdvözölhette őt újra. Kettejük között minden bizonnyal atya-fiúi jellegű barátság bontakozott ki, hiszen mestere ajánlólevelei segítettek a tanítványt többek között a bázeli egyetemen is, ahol az előzőleg magiszteri fokozatot szerzett, s amikor Pápai saját peregrinációjából tér haza Nagyenyedre 1475-ben, Csernátoni ad neki szállást: „November 1-én érkeztem Enyedre, az tiszteletes Csernátoni Pál jó atyám uram házához, régi praeceptor uraimat jó egészségben találtam.”⁶⁶ A nagyenyedi kollégium történetében, az *Origó*ban ezt írja Csernátoniról:

„E két professzorhoz egy harmadik csatlakozott 1668. január 4-én: a jeles Csernátoni Pál, a szabad művészetek tanára, aki akkor tért vissza németországi, hollandiai, franciaországi és svájci tanulmányútról, [7] s akit a matematika, a csillagászat, a descartes-i filozófia és a történelem oktatásával és rektori feladattal bíztak meg. Ő e munkakörét tíz éven át dicsérettel, elsősorban vele született nagysága révén a tanítványoktól tisztelettel övezve töltötte be, majd 1679-ben, gutaütés következtében hunyt el. Mivel kollégáját, Enyedi Sámuel, az iskola érdemes nevelőjét nem szívélhette, gonosz mesterkedéssel eltávolíttatta innen 1669-ben, aki ezután lelkesi hivatalért folyamodott, s nem sokkal később, 1671-ben az alvinci parókián tért meg az Úrhoz.”⁶⁷ Érdekes, hogy minden rokonszenve mellett teljesen tárgyilagosan nyilatkozik Csernátoni nagysága mellett annak jellemhibájáról: az általa talán nem

⁶⁴ *Sancta merx – Szent hagyatéék*. Elhangzott 1675. március 15-én, a Bázeli Egyetem aulájában. In PÁPAI: i.m. 254–285. Horatius episztoláiból, i.m. 261.; 271. (A pontos helyeket a prózai fordítás nyomán nem tudtam megtalálni; egyetlen latin nyelvű eredeti példánya Zürichben, a Stadtbibliothekben található.)

⁶⁵ *Életem folyása*, in PÁPAI: i.m. 142.

⁶⁶ Uo. 169.

⁶⁷ *Origo*, i.m. [7]: „*Accesit ad binos Professor tertius A[nno] C[bristi] MDCLXVIII die 4. Januarii Clarissimus P a u l u s T s e r n a t o n i A[r]tium] L[iberalium] M[agister] ex peregrinatione Germanica, Hollandica, Anglica, Gallica, Helvetica [7] redux, matbeseos, Philosophiae Cartesianae et Historiarum Professionis munus, cum Paedagogiarbatu adeptus, qui Provinciam hanc Suam, postquam integro decennio, cum laude, innata imprimis gravitate apud juventutem venerandus, administrasset, obiit forti apoplexia tactus A[nno] C[bristi] MDCLXXIX. Collegam hic Samuelem Enyedium, emeritum jam Scholarum Rectorem, ferre cum non posset,*

elég műveltnek (vagy okosnak) tartott tanártársaival való összeférhetetlenségéről, illetve áskálódásáról.⁶⁸ Csernátoninak ez a konfliktusa megismétlődött egyébként Nadányi Jánossal is: „Ugyanebben az évben, 1667-ben, amikor az a hír járta, hogy a korábban említett magas rangú nemes, Nadányi János a teológia professzorának tisztjét kevésbé szerencsésen tölti be, a kurátorok főként kollégája, Csernátoni sürgetésére vizsgálat elé állították, aki egyébként nem igazán fért meg Nadányival.”⁶⁹ Az emlékversben is valószínűleg ez jelenik meg homályos utalásként, mint az egyedüli negatív momentum. Azonban, mint az egész életmű fényében jelentéktelen mozzanatot, rögtön el is hessegeti a vele való foglalkozást: „Hagyjuk mind, mi magánügy, többet adál te a / köznek, közös kincs mindahány.” (*At privata silere decet, cum publica prostent, / majora dona millies.*)

Az egész búcsúztató alaphangja tehát e félmondattól eltekintve a rajongó tiszteleté. Fő motívuma a halhatatlanság és halandóság témáját járja körül, és bizton kijelenti, hogy Csernátoni, aki mindig a Múzsák, azaz a tudomány halhatatlan képviselőinek társaságát kereste, hagyatékában maga is halhatatlanná vált, még ha fiatalon távoznia is kellett az élők sorából. Legmaradandóbb eredményét a tanításban, a tanítványokban jelöli meg, akik továbbviszik magukban az átadott tudást, utalva itt kolozsvári és enyedi tanári, kollégiumvezetői tevékenységére. Tulajdonságai közül igényességét, szigorát és humorát emeli ki, amiért ugyan esetleg a lusta és buta tanulók talán nem kedvelték, a törekvők és éles eszűek azonban mind rajongtak érte. E tulajdonságainak köszönheti Pápai szerint azt is, hogy magas rangú nemesek kérték fel fiaik nevelésére: itt a Bethlen-fiúkra utal, Miklósrá és Pálra, akiket külföldi tanulmányútjaikra kísért el Csernátoni, még nagyenyedi rektorsága előtt. Mint záró soraiban mondja, semmi sem kerülte el figyelmét, teli volt tervekkel, de immár megszűnt állni a tudomány strázsáján, ahol Atlaszként védelmezte és tartotta fenn őrhelyét. Búcsúszóként Pápai arról biztosítja szeretett elődjét, hogy átveszi e feladatot, és tovább öröködik helyette a tudomány e bástyáján – mármint az enyedi kollégiumban.

Abstract

In the summer of 2013 I translated Ferenc Pápai Párizs' Illustris Collegii Betleniani [sic] Albano Enyediensis Origo et Progressus (1704) from Latin into Hungarian. This manuscript was recently transcribed by Emese Rácz and will be published as a bilingual criti-

.....

malis artibus hinc extrusit, A[mno] C[hristi] 1669. qui se hinc ad ministerium applicuit, nec multo post Anno Christi 1671. in parochia Alvinciensi in Domino obiit.”

⁶⁸ Felhívnam a figyelmet a ‘gonosz mesterkedéssel’ (az eredetiben ‘malis artibus’) kifejezésre, ami egyértelműen elítélő felhangú.

⁶⁹ Uo.: „Eodem Anno MDCLXVII. cum dictus supra Nobilissimus Nadanyius Professoris Theologi partes minus feliciter facere circumferretur, lis ipsi mota a D[ominis] D[ominis] Curatoribus, instigante imprimis collega Tsernatonio, cui cum Nadanyio male conveniebat.”

cal edition in Cluj, Romania (Koložsvár) by the publisher Erdélyi Múzeum Egyesület Kiadó. The history of this great Transylvanian college has never been published or translated before in its entirety, only the correspondence between Pápai and Jablonski about the scholarship for Hungarian students in the Viadrina University in Frankfurt (Oder). (Pápai requested it with Jablonski's help from the Elector of Brandenburg, Frederick III, later Frederick I of Prussia). In my paper I summarize the issues that emerged during the translation. First, I review all the Greek expressions Pápai used in his Latin text because some of them were not understood and simply omitted by the letters' previous translators. I also point out some other mistakes in the translation of the letters. Secondly, I unravel the question of the two letters of the Transylvanian chancellor, Miklós Bethlen, to the Brandenburg court, that were published as three letters in the previous edition. Finally I publish and explain Pál Csernátoni's epitaph written by Pápai and included only in the Origo, which is rather unusual in its metrical form.

Bibliográfia

- Dézsi Lajos: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században: Pápai Páriz Ferenc 1649–1716*, Magyar történeti életrajzok, Budapest, Magyar Tört. Társ., 1899, 211–332.
- Fazakas István: *Erdély nagy pedagógusai: neveléstörténeti antológia*, Bibliotheca Transylvanica 54., Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007, 396 o. (Keresztury Pál, Apáczai Csere János, Pápai Páriz Ferenc, Kovásznai Tóth Sándor, Köteles Sámuel, Bolyai Farkas, Brassai Sámuel)
- Hampel Polixena: *A nagyenyedi „főnix”: Pápai Páriz Ferenc élete*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 104 o.
- Ifjú Pápai Páriz Ferenc londoni levelei*, szerk. Jankovics József. Klny.: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szeged, Szegedi Nyomda, 1972, 139–154.
- Oláh Andor: „Pápai Páriz Ferenc, a magyar Hippokratész”, *Orvostörténeti Közlemények* 50. Klny., Budapest, Medicina, 1968, 87–106.
- Pápai Páriz Ferenc: *A Glaserus-i Szent Hagyaték*, az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor. Szeged, Magvető, 1982, 61 o.
- Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum et Hungarico-Latino-Germanicum*, Hasonmás kiad. A hasonmás kiad. szövegét gondozta Hargittai Emil, Kecskeméti Gábor, Thimár Attila. Universitas Kiadó, 1995, Budapest, 648, 404 o. Eredeti kiad.: Cibinii, Typ. Sárdi, 1767 (Bod Péter gondozta). A függelékben: Csécsi János „*Observationes orthographico-grammaticae de recta Hungarice scribendi & loquendi ratione*” c. tanulmánya.
- Pápai Páriz Ferenc: *Erdélyi féniks : Tótfalusi Kis Miklós avagy Profes. Pápai P. Ferentznek a 'könyv nyomtatás' mesterségének találásáról, és folytatásáról, a' Tótfalusi Kis Miklós' emlékezetére írott versei, mellyeket ... szükséges és emlékezetes dolgokkal bővítvén ... kibotsátani kívánt F. Tsernátoni Bod Péter*, Hasonmás kiad. A Magyar Nyelv és Kul-

- túra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, 2002, 57 o. Az 1767-ben megjelent mű reprintje. (*Erdélyi Féniks – Életnek Könyve*).
- Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis*, sajtó alá rend., az utószót és a jegyzeteket írta Szablyár Ferenc. Budapest, Magvető Kiadó, 1984, 488 o.
- Szentpáli N. Ferenc, Felvinczi György, Pápai Páriz Ferenc és Tótfalusi Kis Miklós versei, Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz., sajtó alá rend. Varga Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988, 682 o.
- Szj Rezső: *Misztótfalusi Kis Miklós*, Szenczi Molnár Társaság, 2000, Budapest, 98 o. A függelékben Pápai Páriz Ferenc „*Életnek könyve*” c. versével. Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Pápa: Főiskolai Ny. 1937.